

ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РОКІВ НА СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються зміни в діяльності державних земельних банків під впливом революційних подій 1905–1907 рр.

Ключові слова: Селянський земельний банк, Державний дворянський земельний банк, аграрна політика, ринок землі, посередницькі операції

Актуальність теми зумовлена значним впливом, що їх справили революційні події 1905–1907 рр. на розвиток аграрних відносин в Російській імперії. Революція стала вирішальним поштовхом до кардинальної зміни аграрної політики та початку столипінської реформи. У зв'язку з цим актуальним є дослідження впливу революції 1905–1907 рр. на діяльність системи державних установ, які здійснювали аграрну політику, в тому числі на установи державного іпотечного (поземельного) кредиту.

Об'єктом дослідження є державна аграрна та кредитна політика в роки революції 1905–1907 рр.

Предмет дослідження – завдання та основні напрямки роботи державних земельних банків в умовах революційних подій.

Географічні рамки дослідження стосуються території України у складі Російської імперії, що згідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом, визначалася кордонами Волинської, Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та Таврійської губерній.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом революційних подій в Російській імперії – січень 1905 р. – червень 1907 р.

Метою статті є дослідити вплив революції 1905–1907 р. на систему державних іпотечних банків в Україні.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: встановити, як революційні події відбилися на роботі Селянського поземельного та Дворянського земельного банків; проаналізувати зміни законодавчої бази діяльності державних іпотечних банків в 1905–1907 рр.; з'ясувати вплив діяльності Селянського поземельного на земельний ринок в умовах революційних подій.

Цим питанням у вітчизняній історіографії не приділено належної уваги. Історики-аграрники звертали серйозну увагу передусім тільки на одну проблему – зв'язок між діяльністю Селянського поземельного банку та рівнем земельних цін в роки революції 1906–1907 рр. Зокрема, радянські дослідники звинувачували банк у штучному завищенні земельних цін в інтересах поміщиків [2, с. 24–26; 3, с. 49; 4, с. 65–70; 5 с. 318]. У сучасній російській історіографії ця теза заперечується [6, с. 70]. Інші аспекти проблеми розглядалися лише побіжно.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду проблеми, необхідно стисло охарактеризувати систему державного іпотечного кредитування Російської імперії. До неї слід віднести передусім дві кредитні установи: Селянський поземельний банк та Державний дворянський земельний банк. Селянський поземельний банк заснований у 1882 р., в українських губерніях розпочав роботу упродовж 1883–1885 рр. Він обслуговував тільки селян. Його діяльність була різноплановою: він не тільки видавав кредити, але й купував землю у поміщиків і перепродавав її селянам, крім того здійснював посередництво при купівлі селянами землі у поміщиків. Кредити Селянського банку мали цільовий характер – тільки на купівлю землі.

Дворянський земельний банк заснований у 1885 р. “для підтримки землеволодіння спадкового дворянства” [1, с. 3]. Дворянський банк підпорядковувався безпосередньо Міністерству фінансів. Отже, система державного іпотечного кредиту носила становий характер.

За державними іпотечними банками на законодавчому рівні закріплювались певні пільги. По-перше, на них практично не поширювались жорсткі територіальні обмеження, що встановлювались у діяльності приватних іпотечних установ.

По-друге, збитки Дворянського та Селянського банку покривались коштами державного бюджету. Це відкривало можливість для видачі пільгових позик окремим категоріям клієнтів. Селянський поземельний банк мав виключне право на здійснення деяких операцій (перепродаж поміщицької землі). Пільги сприяли розвитку державного іпотечного кредиту. Як наслідок державний іпотечний кредит переважав приватний, обсяги кредитної діяльності Селянського поземельного та Дворянського земельного банку в Україні в 1905 р. перевищували відповідні сумарні показники усіх приватних іпотечних банків, що діяли в українських губерніях. Дворянський

земельний банк за сумою виданих кредитів утримував перше місце як в Україні так і в усій імперії. Селянський поземельний банк став найбільшим в Російській імперії покупцем землі.

Усі ці обставини створювали умови для використання урядом державних іпотечних банків як ефективних інструментів аграрної політики. За допомогою Селянського та Дворянського банків уряд міг впливати на економічний розвиток поміщицьких та селянських господарств; процес мобілізації земельної власності; рівень земельних цін; національну структуру землевласників. Видача пільгових кредитів для представників певних соціальних груп була частиною політики, скерованої на зміцнення соціальної бази самодержавства.

У період революції 1905–1907 рр. умови роботи державних іпотечних банків значно змінилися. Дефіцит бюджету, викликаний невдалою війною з Японією та революційними подіями, значно послаблював фінансову підтримку з боку держави. Селянські виступи проти поміщицького землеволодіння сприяли посиленню заборгованості серед поміщиків-позичальників. Налякані поміщики поспішали продавати свої малопробиткові маєтки. Селяни розраховували на безкоштовне наділення землею, тому не поспішали купувати землю з допомогою Селянського банку. 21 травня 1906 р. був прийнятий закон про зміну видачі позик Селянського та Дворянського банків. Відтепер позики видавались не готівкою, а відсотковими (5 %) паперами [7, арк. 33], що було вигідно банку, але не клієнтам. Це було значною мірою вимушеним заходом, що диктувався несприятливою фінансовою ситуацією [6, с. 72].

Урядові кола розуміли, що однією з причин революції було аграрне питання і що для стабілізації ситуації на селі потрібно внести зміни щодо державного кредитування. У таких умовах уряд вживав комплекс заходів, скерованих на розширення діяльності Селянського поземельного банку. Банк та його клієнти отримали певні пільги.

Правління банку намагалось створити при посередницьких операціях сприятливіші умови для малоземельних селян. Ще у листопаді 1905 р. вийшов циркуляр правління Селянського банку “Умови виконання завдань Селянського поземельного банку по ліквідації малоземелля,” що містив основні принципи проведення посередницьких операцій в нових умовах. У цьому документі наголошувалось на тому, що при посередництві банку землю повинні купувати передусім ті селяни, які найбільше її потребували, тому ділянки землі повинні мати такі розміри, щоб забезпечити якнайбільшу кількість селян у цій місцевості. Малоземельні селяни мали купувати землю при посередництві банку на пільгових умовах, з цією метою його службовці мали оберігати покупців-селян від штучного завищення цін з боку продавців-поміщиків. Крім того правління закликала своїх службовців пришвидшити посередницькі операції з участю малоземельних селян і уникати зайвих формальностей при їх здійсненні [8, арк. 116].

Царським наказом від 3 листопада 1905 р. Селянському банку дозволено купувати в необмежених кількостях поміщицькі маєтки для перепродажу їх селянам. Цей наказ також дозволяв видавати позику покупцям банківської або поміщицької землі у розмірі 90 % її спеціальної оцінки [9, с. 59]. Безземельним та малоземельним селянам банк міг видавати позики у розмірі повної вартості купленої землі. Це при тому, що приватні банки видавали позики у розмірі не вище 60 % від оцінки застави. Отже, кредити Селянського банку в цьому плані стали для селян пільговими.

Уряд П. Столипіна, сформований у 1906 р., продовжив заходи з розширення діяльності Селянського банку. Закон від 22 квітня 1906 р. звільняв його від оплати деяких митних канцелярських зборів [7, арк. 35]. Законом від 26 квітня та указом від 3 серпня 1906 р. Селянському банку дозволялось брати на себе борги землевласників перед Дворянським земельним банком, його особливим відділом, акціонерним та приватним банкам при купівлі маєтків закладених в цих установах [7, арк. 33].

12 серпня 1906 р., згідно з царським указом, Селянському банку передано частину вільних удільних земель для перепродажу їх селянам. Слід зазначити, що більшість цих земель припадала на північні, нечорноземні губернії Російської імперії. В Україні це суттєво не збільшило земельні запаси банку, оскільки удільних земель тут залишилося небагато.

Вирішення проблеми кредитного забезпечення селян, що приватизували свою землю в ході аграрної реформи покладалося на Селянський поземельний банк. У зв'язку з цим 14 жовтня 1906 р. вийшов указ “Про пониження платежів позичальників Селянського поземельного банку” [10, с. 902–903].

Для того, щоб зробити іпотечний кредит більш доступним і для бідніших селян, законом від 15 листопада 1906 р. Селянському поземельному банку надано виключне право видавати позики під заставу надільних земель. Усі ці заходи були частиною нового урядового курсу, скерованого на руйнування селянської общини і насадження приватних селянських господарств. Приватизаційні процеси підкріплювались пільговим державним іпотечним кредитуванням для селян.

Революція 1905–1907 рр. спричинила суттєві зміни на ринку землі, що суттєво відобразилось на діяльності іпотечних банків, і передусім Селянського банку. Селянські повстання змушували поміщиків розпродувати свої маєтки. У таких умовах уряд використав діяльність Селянського банку з перепродажу поміщицьких земель селянам для недопущення різкого падіння цін на землю. В урядових колах вважалось, що “державна влада не могла залишитись байдужою до знецінювання земельної власності. ...Банк, як найбільший покупець в імперії впливає на підтримку нормального рівня земельних цін, вберігаючи їх від штучного підвищення та надмірного пониження” [7, арк. 32].

Селянський банк, розширив операції з купівлі поміщицьких земель, причому купував дворянські маєтки за високими цінами. Цим він стримував падіння цін на поміщицьку землю. Таким чином, уряд не допустив різкого скорочення поміщицького землеволодіння та розорення значної частини великих землевласників, які були соціальною опорою самодержавства. Не маючи змоги повністю зупинити скорочення дворянського землеволодіння, уряд намагався хоча б фінансово компенсувати дворянам втрату землі за допомогою купівельних операцій Селянського банку. Саме тому йому у 1905–1907 рр. часто доводилось купувати низькоякісні поміщицькі землі, лише з метою “оберегти землеволодіння від паніки, яка існувала в той час”. Таким чином, за задумом уряду, Селянський банк мав запобігати спекуляції землею [7, арк. 33].

Політика Селянського банку у цьому напрямку викликала критику з боку опозиційних кіл. Справа в тому, що у випадку різкого падіння цін на землю в революційний період, це дало б можливість багатьом селянам поповнити свої земельні ділянки за рахунок купівлі дешевої землі у поміщиків після революції. З цієї позиції діяльність Селянського банку гостро критикувалась радянськими вченими. Зокрема, С. Дубровський звинувачував Селянський банк у штучній підтримці високих цін на землю в період революції 1905–1907 рр.: “в ці роки ціни були значно вищі, ніж в попередні. Висота їх, безперечно не могла визначатися тільки стихійними ринковими причинами. Враховуючи малий попит на землю з боку селян та велику пропозицію з боку поміщиків можна було б очікувати різкого падіння земельних цін. Якщо вони не впали, то це пояснюється штучним підвищенням цін Селянським банком. Таке завдання було поставлене перед ним поміщицьким урядом у 1905–1906 рр.” [5, с. 321].

З цього приводу слід відзначити, що висока пропозиція на ринку землі з боку поміщиків та незначний попит з боку селян, створювали умови для спекуляцій. Діяльність Селянського банку запобігла цій загрози.

У згаданому циркулярі “Умови виконання завдань Селянського поземельного банку по ліквідації малоземелля” (листопад 1905 р.) правління банку відзначало, що однією з необхідних умов подолання селянського малоземелля є встановлення ціни на землю при посередницьких операціях у відповідності з її прибутковістю, а не у відповідності з підвищеними ринковими цінами, зумовленими високою орендною платою, що у свою чергу зростала внаслідок гострої потреби селян у землі. Правління банку зобов'язувало його службовців боротися з “ненормальним підвищенням цін” і при посередницьких операціях проводити оцінки з урахуванням реальної рентабельності маєтку (якість ґрунтів, розташування відносно ринків збуту тощо) [8, арк 116].

8 листопада 1905 р. в телеграмі місцевим відділенням Селянського банку товариш міністра фінансів Путилов вимагав попередити продавців про неприпустимість завищення продажних цін. Пропозиції банку купівлі земель за завищеними цінами мали б відразу відхилятися [8, арк 215]. Таким чином, перед Селянським банком ставилось завдання через купівельні та посередницькі операції сприяти стабілізації земельного ринку та запобігти спекуляціям під час революції.

Купуючи поміщицькі маєтки, банк запобігав різкому падінню цін у політично нестабільних регіонах, в інших місцевостях він здійснював тиск на поміщиків при посередницьких операціях, змушуючи їх знизити ціни. Зокрема, у січні 1906 р. полтавські поміщики скаржились правлінню банку на дії його службовців, які через агентів земства намагались примусити поміщиків не піднімати цін на землю, а продавати її дешево селянам. З цього приводу в скарзі відзначалось, що: “Правління Селянського банку, без сумніву, намагається примусити землевласників віддати свою землю по ціні, що не відповідає ринковій вартості. ...Воно вказує при цьому землевласникам, що “все рівно втримати землі в руках поміщиків неможливо. Жорстокі насилля, яке розпочалося минулої осені не зменшаться і весною, коли справа дійде до ярового посіву.” Цим самим банк стимулює виникнення безпорядків” [8, арк. 1]. У травні 1906 р. Кобелякська земська повітова управа вказувала на те, що, на її думку, банк пропонував поміщикам надто низьку ціну за їх землю, що заважало розвитку діяльності Селянського банку в цьому напрямку [8, арк 74–75].

У місцевостях, охоплених селянськими заворушеннями, банк, розширюючи купівельні операції, запобігав падінню земельних цін і рятував таким чином землевласників від розорення. У політично стабільних місцевостях, або під час тимчасового затишшя в революційній боротьбі, службовці

банку активно боролися зі спекуляціями поміщиків при посередницьких операціях і не допускали підвищення цін. У цьому випадку банк був на боці інтересів місцевих селян.

Таким чином, Селянський поземельний банк, як найбільший покупець землі під час революції 1905–1907 рр., здійснював регулювання ринкових цін у відповідності з загальнодержавними інтересами, а не керувався виключно інтересами окремих суспільних прошарків. Цим він запобіг масовим спекуляціям на ринку землі, що були можливими в умовах політичної нестабільності. На засіданні Державної ради у 1910 р. міністр фінансів Коковцов визнавав, що якби Селянський банк не купував запропоновані йому в 1906–1907 рр. маєтки, останні перейшли б до посередників за значно нижчими цінами [9, с. 203].

Діяльність Дворянського земельного банку в умовах революційних подій не зазнала якісних змін. Однак слід відзначити, що в роки революції не проводились традиційні для дореволюційного періоду акції щодо розстрочок виплати боргів поміщиків-клієнтів банку.

На нашу думку, малодослідженим залишилось питання взаємодії державних і приватних земельних банків в умовах революційних подій. У кінцевому результаті приватні банки сприяли скороченню поміщицького землеволодіння. Зокрема, у 1907 р. представники дворянства скаржились на те, що на тлі селянських заворушень та скорочення прибутків з сільського господарства в умовах революції, іпотечні банки продовжували стягувати платежі під загрозою продажу маєтків з торгів [5, с. 309].

Це змушувало поміщиків продавати свої маєтки Селянському банку. Нагадаємо, що з 3 серпня 1906 р. останній отримав право здійснюючи купівлю маєтків, заставлених в інших іпотечних банках, брати на себе борги власників перед цими установами [7, с. 33].

В умовах революції 1905–1907 рр. надання Селянському банку такого права призвело до активного переходу маєтків, закладених в Дворянському банку та приватних банках до Селянського банку. Переведення боргів, закладених в інших банках маєтків на Селянський банк було доволі вигідним, оскільки давало можливість перекласти більшу частину позики на маєток, що переводилась. Як наслідок, Селянський банк, покупець закладених маєтків, усе частіше ставав позичальником приватних банків, що було вигідно для останніх, адже він справно сплачував платежі. Наприклад, станом на 1 січня 1908 р. Селянський банк прийняв на себе заборгованість за купленими маєтками: перед Дворянським банком – 81,9 млн карбованців (крб.), перед акціонерними банками (Бессарабсько-Таврійським, Київським, Харківським, Полтавським) – 5,1 млн крб. [11, с. 43].

Таким чином, революційні події сприяли скороченню поміщицького землеволодіння. З економічної точки зору це було вигідно державним кредитним установам, оскільки Селянський банк купував поміщицькі маєтки для перепродажу селянам, Дворянський банк частково вирішував проблему з недоїмками. З іншого боку, це явище свідчило про те, що Дворянський банк не може виконати свою соціальну функцію щодо підтримки прошарку поміщиків, як основи самодержавства.

Отже, революція 1905–1907 рр. значною мірою позначилась на умовах роботи системи державного кредитування. Передусім зазнала змін законодавча база Селянського банку. Реформування його діяльності в 1905–1906 рр. продиктовано революційною ситуацією в країні. Зниження річних платежів було покликане залучити широкі верстви селян до купівлі землі за допомогою кредитів банку. Уряд намагався за допомогою надання пільгових кредитів Селянському банку сприяти вирішенню проблеми забезпечення селян землею і послабити революційну напругу на селі.

Інший важливий напрямок діяльності Селянського банку – регулювання земельних цін, підтримка їх стабільності. Важко дати йому однозначну оцінку. З одного, боку банк не допустив різкого зниження цін на поміщицьку землю і багато селян втратило можливість розширити своє землеволодіння. З іншого – така політика запобігла спекуляціям на ринку землі. Умови роботи Дворянського банку мало змінились. Це свідчить про те, що царський уряд продовжував розглядати великих землевласників як свою основну соціальну базу.

Список використаних джерел

1. Устав Государственного дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – СПб., 1903. – Т. XI. – Ч. II. – С. 103–124.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
3. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика / Ефремов П. Н. – М.: Госполитиздат, 1941. – 142 с.
4. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Лось Ф. Є. // Нариси з історії України. Вип. 11. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
5. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / Дубровский С. М. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
6. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916 гг.) / Проскурякова Н. А. // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–83.
7. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК), КМФ 12, оп. 1, спр. 345, арк. 150.
8. ЦДАУК, КМФ 12, оп. 1, спр. 357, 88 арк. 9.
9. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / Сидельников С. М. – М.: Изд-

во Москов. ун-та, 1980. – 288 с. 10. Указ Правительствующему сенату о понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е Т. XXVI. – СПб., 1906. – С. 902–903. 11. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год. 24 отчетный год. Денежный отчет. – СПб., 1908. – 71 с.

Валентин Терещенко

ВЛИЯНИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЙ 1905–1907 ГОДОВ НА СИСТЕМУ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА В УКРАИНЕ

В статье исследованы изменения в работе государственных земельных банков под влиянием революционных событий 1905–1907 гг.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, Государственный дворянский банк, аграрная политика, рынок земли, посреднические операции.

Valentyn Tereshchenko

THE INFLUENCE OF REVOLUTIONARY EVENTS 1905–1907 ON THE STATE CREDIT SYSTEM
IN UKRAINE

In this article the author deals with the problem of the influence of revolutionary events 1905–1907 on the state credit system in Ukraine

Key words: Peasant land bank, State noble land bank, agrarian policy, market of land, intermediary operations.